

MIRJAM SCHWARZ EN HANS BOUMAN

Ik hoop dat alles weer gewoon wordt

Het aangrijpende verhaal van een Joods meisje
in Winterswijk tijdens de Tweede Wereldoorlog

Ik hoop dat alles weer gewoon wordt

Mirjam Schwarz
en Hans Bouman

Ik hoop dat alles weer gewoon wordt

Het aangrijpende verhaal van een Joods meisje
in Winterswijk tijdens de Tweede Wereldoorlog

UITGEVERIJ LUITINGH-SIJTHOFF

De uitgever heeft ernaar gestreefd alle rechten op teksten en illustraties, zoals die zijn opgenomen in het boek, te regelen met de rechthebbenden. Met eventuele vragen kan men zich wenden tot de uitgeverij.

© Mirjam Schwarz en Hans Bouman
en uitgeverij Luitingh-Sijthoff bv, Amsterdam
Alle rechten voorbehouden
Omslagontwerp: Marry van Baar
Omslagbeeld (kader): Trevillion Images
Foto omslag: privébezit Mirjam Schwarz
Opmaak binnenwerk: Crius Group, Hulshout
Lithografie en beeldbewerking: DPS

ISBN 978 90 245 7655 5

NUR 320

www.lsamsterdam.nl
www.boekenwereld.com

Uitgeverij Luitingh-Sijthoff vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van dit boek is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

תִּנְצִיבִּיהַ

*Moge haar ziel gebundeld worden
in de bundel van het eeuwige leven.*

Herfst

Die tijd doet mij altijd denken aan de herfst van 1942.
Wij moesten weg uit ons dorp.
Het dorp waar wij,
mijn man, dochtertje van drie en ik, geboren zijn.
Steeds waren er razzia's in Winterswijk.
Blijven was onmogelijk.
Treinen vol joodse mensen vertrokken naar Westerbork.
Waarnaartoe?
Waarheen?

Betty Windmuller-Schwarz

INHOUD

	VOORWOORD	9
	Kaart: Winterswijk en omgeving	11
	Kaart: Winterswijk	12
	PROLOOG Vijf schoolcahiers	13
1	Wandeling door het verleden	25
2	De 'Jödde' hoort erbij	33
3	Toevluchtsoord	37
4	Een leerling-schilder	39
5	'Ik moest hardhandig optreden'	43
6	'Hoogstderzelve'	47
7	'Hoeden, boorden, dassen fijn'	51
8	Een roerig bovenhuis	57
9	'Als pech ben ik geboren'	63
10	Het huis met de gevelankers	75
11	Ontevreden middenstanders	78
12	Een ambitieuze veearts	81
13	Van stemmenkanon naar zetelvulling	84
14	'Hij is een vlot joch, ook leuk om te zien'	90
15	De Ortsgruppenleiter met het manke been	99
16	'Het zijn mensen zonder hart'	105
17	'Vervoer van versch vleesch'	117
18	'We worden hoe langer hoe gekker op elkaar'	123
19	De eerste razzia	145
20	'Ik praat hem maar een beetje naar de mond'	148
21	Diefstal uit eigen zaak	162

22	'Ik mag dit dagboek wel heel goed wegstoppen'	164
23	Sjoemelen voor een sperre	188
24	'Mijn plicht gaat mij boven al'	192
25	Een kwetsbaar hoogveengebied	196
26	Gezinnen in de val	198
27	'Als ik wist dat er Joden zaten ging ik er niet naartoe'	203
28	De Jodenbeuk	209
29	'Hoe komt het dat ik nog besta?'	212
30	Moeder van alle onderduikers	230
31	Groene groente is niet rijp	232
32	'Het valt niet mee met iemand als mij om te gaan'	238
33	'Mijn vader is dominee'	262
34	Een vergunning voor Vught	268
35	Op de fiets naar het noorden	270
36	'Ik ga op reis naar mijn allerliefste schat'	272
37	Zeven dagen samen	287
	 EPILOOG Een lege synagoge	 291
	STAMBOMEN	296
	VERANTWOORDING EN DANKWOORD	299
	BRONNEN	301
	VERANTWOORDING VAN FOTO'S, BRIEVEN EN DOCUMENTEN	 303

VOORWOORD

Dit boek is de weerslag van de bevindingen, ervaringen en emoties van Mirjam Schwarz. Het beschrijft een periode van vijf jaar uit het leven van haar tante Thea. Bijna twee keer zoveel tijd kostte het Mirjam om het boek te maken. Sneller kon niet. Zoals ze zelf schrijft: ‘Ik raakte soms in ademnood.’ Dat herkende ik toen ik het boek las – wat je leest beneemt je soms letterlijk de adem.

Ik hoop dat alles weer gewoon wordt is een boek dat je op drie manieren kunt lezen. Het is allereerst een verslag van de reis die Mirjam door haar eigen familiegeschiedenis heeft gemaakt; een zoektocht naar haar onbekende Joodse wortels. Natuurlijk, er waren albums met foto’s van familieleden – onbekenden voor Mirjam – maar die lagen onder in een kast. Totdat Mirjams ouders naar het bejaardentehuis gingen en hun woning moest worden ontruimd: toen kwamen onder meer de schriftjes en brieven tevoorschijn – en begon Mirjam Schwarz aan haar zoektocht, aan haar grote project.

Het is ook het dagboek van Thea, de jongere zus van Mirjams moeder. Op 19 maart 1939 – ze is dan bijna 18 – begint Thea Windmuller te schrijven. Op vrijdag 10 december 1943 noteert ze haar laatste dagboekantekening. In de tussenliggende jaren schrijft ze over alles wat een jonge vrouw bezighoudt. De meisjesnieuwtjes op de voorgrond, het oorlogsnieuws op de achtergrond. Maar geleidelijk wordt de achtergrond voorgrond. Thea en haar vrienden mogen niet meer naar het café of de bioscoop. Er zijn verhalen over deportaties. Thea heeft geen enkele illusie over wat er gebeurt met hen die naar Polen worden afgevoerd. ‘Daar worden alle Joden uitgemoord’, schrijft ze op 20 december 1942. Haar grote liefde

Wolfgang spreekt haar moed in, in maar liefst 91 brieven die hij haar, grotendeels vanuit de onderduik, schrijft. Uiteindelijk neemt Thea de beslissing bij hem te gaan logeren. Zeven dagen nadat de geliefden zijn herenigd, op 14 december 1943, worden ze verraden en weggevoerd. Op 28 januari 1944 wordt Thea in Auschwitz vergast.

Mirjam Schwarz heeft met het maken van dit boek zoveel meer gedaan dan het publiceren van een dagboek. Van iedereen heeft ze minutieus uitgezocht hoe het hen is vergaan. En dat is dan de derde manier om het boek te lezen: als de geschiedenis van de *kille* van Winterswijk. Als kleine monumentjes die Mirjam voor elk van de leden van die gemeenschap heeft opgericht.

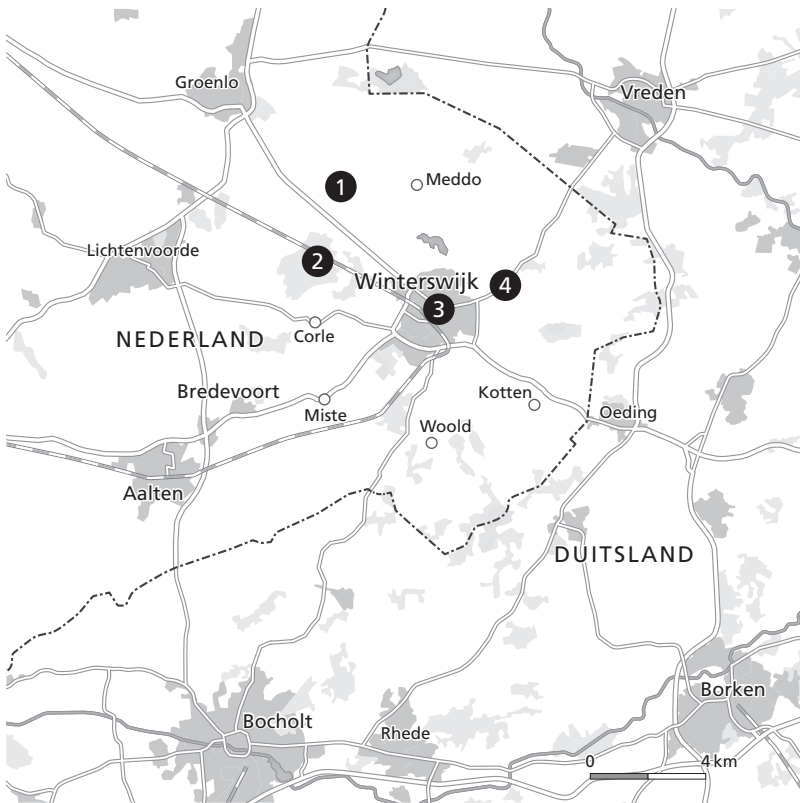
Het boek draagt de titel *Ik hoop dat alles weer gewoon wordt*. Op 11 februari 1943 schrijft Thea deze zin in haar dagboek. Ze weet dan al dat haar ouders en zusje zijn weggevoerd. En hoe vaak ze soms ruziemaakte met haar moeder, hoe stug haar vader ook was: ze hoopt dat alles weer gewoon wordt. Meer hoeft niet – ‘gewoon’ is genoeg.

Het boek van Mirjam Schwarz is een monument. Samen met de ruim 3900 andere monumenten die Nederland telt, draagt het bij aan hoe wij de oorlog gedenken. Met *Ik hoop dat alles weer gewoon wordt* hebben we er in Nederland een indrukwekkend monument bij gekregen.

Gerdi Verbeet

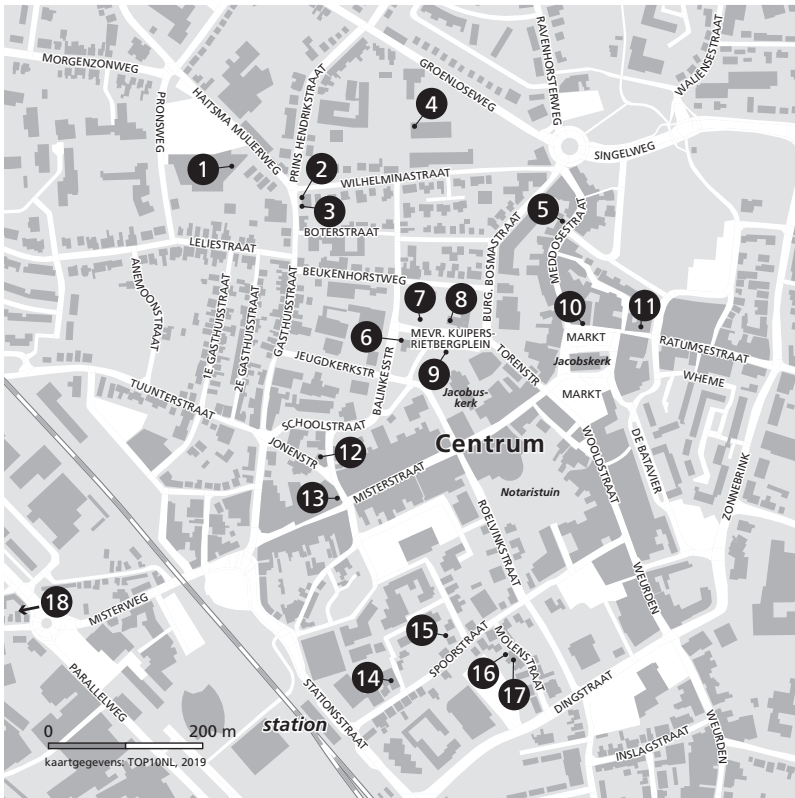
Voorzitter Nationaal Comité 4 en 5 mei

WINTERSWIJK EN OMGEVING

- ① Onderduikplek familie Van Gelder
- ② Korenburgerveen
- ③ Winterswijk dorp
- ④ Beogde locatie Joods Rusthuis

WINTERSWIJK

1	Feestgebouw	10	Eetcafé Het Kronenhuis
2	Woning Mozes Kan	11	Woning Kitty Philips
3	Woning familie Philip (Wolfgang)	12	Coöperatie De Dageraad
4	Tricotfabriek	13	Kledingzaak Windmuller
5	Kringhuis NSB	14	Woning Louis Schwarz
6	Villa burgemeester Bos	15	Synagoge en oude Joodse begraafplaats
7	Monument Heleen Kuipers- Rietberg ('Tante Riek')	16	Woning David Schwarz
8	Gemeentehuis en politie- bureau	17	Woning Salli en Betty Schwarz
9	Monument voor de Gevallen- nen	18	Joodse Begraafplaats Misterweg

PROLOOG

Vijf schoolcahiers

Ongeveer tien jaar geleden kreeg ik een vijftal schriftjes in handen. Ze bleken het dagboek te bevatten van Thea Windmuller, de jongste zus van mijn moeder. Thea hield haar dagboek bij van april 1939 tot december 1943. Naast de dagboeken waren er eenen-negentig brieven die Thea's vriend Wolfgang Maas aan haar had geschreven.

Thea en Wolfgang waren twee jonge Joodse mensen, wier liefde opbloeide onder een wel heel tragisch gesternte. In dit boek wil ik hun verhaal vertellen. Via Thea's dagboeken, Wolfgangs brieven en de context waarin hun liefdesverhaal zich afspeelt. Dat is voor het grootste deel in Winterswijk, het dorp waar Thea woonde en waar Wolfgang – een Duitse Jood – in 1936 naartoe vluchtte omdat hij in eigen land geen opleiding mocht volgen. In de jaren dertig kende Winterswijk een relatief grote Joodse gemeenschap, en voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog genoot de NSB er grote populariteit. Ikzelf ben er geboren en heb er bijna mijn hele leven gewoond.

Al meer dan dertig jaar verdiep ik me in de geschiedenis van mijn familie en in de geschiedenis van Joods Winterswijk. Die belangstelling is me bepaald niet met de papepel ingegoten. Natuurlijk, ik wist dat we Joods waren en leerde in de vijfde klas van de lagere school dat er met de Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog vreselijke dingen waren gebeurd. Maar op de een of andere manier betrok ik dat nooit op onze familie. Dat mijn tantes, mijn opa's en oma's en andere familieleden ook deel uitmaakten van die ongelooflijke geschiedenis – ik had geen idee.

We vierden thuis de Joodse feestdagen. Op die dagen had ik vrij, terwijl andere kinderen gewoon naar school moesten. Daarnaast kregen we joodse les in de synagoge. Er kwam eens per week een vrome man die ons in een lokaaltje bij de synagoge les gaf. Hij deed erg zijn best ons Hebreeuws te leren en over de geschiedenis van het Joodse volk te vertellen.

Hoewel ze ons dus wel het een en ander over de Joodse cultuur wilden bijbrengen, merkte ik dat mijn ouders, met name mijn moeder, een beetje bang waren om onze achtergrond al te duidelijk aan de buitenwereld kenbaar te maken. Als kind kregen we bijvoorbeeld op de sjabbat een schepje slagroom op een schoteltje. Vriendinnetjes die op bezoek waren kregen dat dan ook. Daar werd een keer een zure opmerking over gemaakt door een buurvrouw: dat wij er zo goed uitzagen en dat dat kwam doordat we altijd slagroom aten. Dat leek op kinnesinne. En kinnesinne jegens de Joden, daar was mijn moeder om de een of andere reden als de dood voor.

Wij aten niet volgens de Joodse spijswetten en hadden geen dubbele keuken om melk en vlees gescheiden te houden, ook al kwam mijn vader uit een orthodox-joodse familie. Voor mijn moeder gold dat niet. Toch werd er bij ons geen varkensvlees gegeten.

Er was in de kleine naoorlogse Joodse gemeenschap in Winterswijk een behoorlijke sociale controle. Aanvankelijk mochten we op zaterdag niet fietsen of naar het zwembad, maar dat soort verboden liet mijn moeder al snel vallen. We moesten maar gewoon een beetje meedoen met de rest, vond ze.

Als kind wist ik dat er fotoboeken waren van mijn moeders familie. Van mijn vaders familie was er vrijwel niets. Die fotoalbums hadden mijn ouders zorgvuldig weggestopt ergens onder in een kast. Als kind heb ik ze wel eens tevoorschijn gehaald en er iets over gevraagd, maar daar werd nauwelijks op ingegaan. Ik had dan ook geen idee wie de mensen waren die op de foto's stonden.

Elke zomer kregen wij onbekende families te logeren, die allemaal uit Friesland kwamen. Vooral de familie De Boer uit Eernewoude was jarenlang bij ons te gast. Zij kwamen met z'n achten: groot-

ouders, ouders, kinderen en kleinkinderen. Het waren arme boeren en voor hen was het verblijf in Winterswijk hun vakantie. Voor mijn moeder betekende dat vaak een hele opgave. Er moesten kamers worden vrijgemaakt waar de familie De Boer kon slapen. Mijn moeder legde oude matrassen naast elkaar op zolder. En er moest ineens voor dertien mensen worden gekookt, in plaats van voor vijf. De De Boers waren streng gereformeerd, dus er moest veel en lang worden gebeden. Mijn moeder vertelde ons dat we in hun bijzijn niet het woord 'God' als stopwoord mochten gebruiken en uiteraard al helemaal niet mochten vloeken. Meestal was zijzelf de eerste die daarbij in de fout ging.

Ook de familie Inia uit de omgeving van Bergum kregen we jaarlijks te gast. Die stonden dan ineens onaangekondigd met z'n zessen voor de deur. Mijn moeder probeerde hun duidelijk te maken dat ze

Het gezin Schwarz.

Achter: Salli en Betty. Voor: Ria, Mirjam en Tilleke.

hun bezoek beter van tevoren konden aankondigen. Dat deden ze op een gegeven moment ook, maar vaak pas een dag van tevoren, of als ze al onderweg waren.

Ik wist wel dat mijn ouders al die logerende of bezoekende mensen van vroeger kenden, maar had geen idee waarvan precies. Pas heel veel later werd me duidelijk dat dit mensen waren bij wie mijn ouders tijdens de oorlog ondergedoken hadden gezeten en aan wie ze dus hun leven te danken hadden.

Mijn oudste zus, Ria, is in 1939 geboren en heeft dus de oorlog meegemaakt. Zij heeft tot groot verdriet van mijn ouders van haar derde tot haar zesde gescheiden van hen ondergedoken gezeten. Dat was bij de domineesfamilie Boersma uit Oudega-Smallingeland. Wij noemden hen oom Teun en tante Klas. Ook zij kwamen van tijd tot tijd op visite. Dominee Boersma las na de maaltijd altijd voor uit de Bijbel. Van mijn middelste zus, Tilleke, heb ik gehoord dat ik na afloop eens ‘Nóg een keer!’ heb geroepen, omdat ik het verhaal zo mooi vond. Dat is jarenlang een *running gag* in de familie geweest.

Als er tijdens die bezoeken al over de oorlog en de onderduik werd gesproken, was dat op zo’n manier dat wij er als kinderen niets van merkten. Ze spraken vooral over leuke dingen die ze samen hadden meegemaakt, niet over spanningen en angsten.

Mijn ouders hielden zich niet erg bezig met de opvoeding van hun kinderen. Daarvoor hadden ze te veel andere dingen aan hun hoofd, zo ben ik pas achteraf gaan beseffen. We zijn daardoor heel vrij opgevoed; er werd ons geen strobreed in de weg gelegd. Ik heb mijn jonge jaren spelend doorgebracht. Van mijn moeder mocht veel en mijn vader heeft zich nooit ergens mee bemoeid. Hij was er vaak niet. Er waren wel ritme en regelmaat, er werd goed gekookt en er was een veilige basis, maar met name mijn vader was niet in staat een emotionele band met ons aan te gaan. Hij kon niet met ons praten, kon zich niet aan ons hechten. En mijn moeder was bij vlagen zo depressief en suïcidaal dat ze verschillende malen opgenomen is geweest.

Salli Schwarz was veehandelaar.

Achteraf begrijp ik dat die depressiviteit voor een deel te herleiden is tot haar oorlogservaringen. Haar zus Martha, die de oorlog ook als onderduikster heeft overleefd, leed eveneens aan depressies. Ook zij werd een paar keer in het ziekenhuis opgenomen. Dan kregen ze een slaapkuur en therapieën, en daarna ging het weer een poosje goed.

Mijn vader had soms tijdens zijn slaap last van angstaanvallen. Dan vloog hij het bed uit en dacht dat hij stikte. Mijn zusjes en ik vonden dat als kinderen maar raar en zetten hem onder druk om te vertellen waar dat gevoel vandaan kwam. We probeerden hem voortdurend uit zijn tent te lokken – best wreed, als ik er nu op terugkijk. Maar hij reageerde vrijwel nooit. Heel soms werd hij ineens woedend en kon daarna een hele week niets meer zeggen. Triest. Eén keer, toen hij al in de tachtig was, heb ik hem zien huilen. Dat was erg naar. Hij begon opeens hard te vloeken. ‘Godverdomme, ze hebben ze allemaal vermoord!’ schreeuwde en hilde hij. Hij was toen bij mijn man en mij op bezoek en keek door het zijraam naar de sjoel.

Mijn vader was veehandelaar en ging regelmatig bij de boeren in de omgeving langs om vee op te kopen. Hij ging dan op de brommer, maar had nooit zin om mij mee te nemen. Ik zeurde dan net zo lang tot hij toegaf, of ik rende net zo lang achter zijn brommer aan tot hij me achterop liet klimmen, met mijn benen in de fietstassen. Dat was heerlijk. We reden door de Winterswijkse natuur, ik zat veilig achter zijn brede rug en hield me vast aan de riem van zijn lange leren jas.

Bij de boeren ging het gesprek al snel over onze familie. Ik volgde dat hooguit met een half oor, maar kan me wel gespreksflarden herinneren. 'Je broer Philip, die was toch getrouwd met Magda Meijers? Hadden die niet twee kinderen? O ja, en Nathan, die in 1942 trouwde met Jo Mok. David, dat was toch de oudste? Was die niet getrouwd met Jetje Nathans, die nu de vrouw is van Ies de Leeuw? En je zus, hoe heette die ook alweer? Eef, is die niet vertrokken uit Winterswijk? Heeft zij het ook niet overleefd? Verschrikkelijk.'

Mijn vader had een paar foto's waar zijn broers en zus op stonden. Die foto's droeg hij altijd bij zich, in zijn portefeuille. Af en toe werden ze erbij gepakt en bekeken. Thuis werd er niet over de familie gesproken. Hooguit werd gezegd dat ze waren 'weggekomen' of nooit waren teruggekomen – alsof de achterblijvers iets waren kwijtgeraakt, wat in zekere zin ook zo was.

Mijn moeder had het liefst gewild dat ik, toen ik volwassen werd, naar Israël was geëmigreerd. Dat had ze zelf ook graag gedaan, maar mijn vader was ertegen. Die had zijn werk in de Achterhoek en zag niet wat hij in dat nieuwe land moest doen.

Mijn moeder was na de oorlog een echte zionist geworden. Er stond bij ons thuis ook ergens een blikje van het Joods Nationaal Fonds, waarin ze spaarde om Israël te steunen. Mijn vader verkocht eens per jaar loten voor het JNF, onder meer 'ten bate van de ontginning van gronden in Noord-Galilea'. Mijn zus Ria, die al volwassen was toen ik nog een schoolmeisje was, emigreerde begin jaren zestig wel naar Israël en woont daar nog steeds. Uiteindelijk ben ik, na

Een van de foto's die Salli Schwarz altijd bij zich droeg.

Voorste rij: Philip en Nathan, daarachter: Salli zelf, Eva en David.

een periode van twee jaar in Amsterdam, in 1972 ook naar Israël gegaan, maar niet met de bedoeling er voorgoed te blijven. Ik was negentien en was gewoon nieuwsgierig, ook omdat mijn moeder zo graag wilde dat ik me er zou vestigen en omdat Ria er al woonde.

Ik werkte er in een kibboets, zoals iedereen die in die tijd naar Israël ging deed, en leerde daar iemand kennen die mooie verhalen vertelde over India en Nepal. Dat sprak me erg aan.

Na een periode van omzwervingen in India en Nepal belandde ik opnieuw in Winterswijk. Twee mislukte liefdesrelaties zorgden ervoor dat ik ernstig ging twijfelen aan mijn vermogen om langdurige en intensieve relaties te onderhouden. Ik besloot in psychotherapie te gaan.

Door die therapie kwam ik erachter dat mijn eigen liefdesperielen te maken hadden met mijn ouders. Met hun huwelijk en met de relatie tussen mij en mijn vader, met de muur die hij uit zelfbescherming om zich heen had opgebouwd, waardoor van emotioneel contact geen sprake was. Ik ben bang dat ik in dat opzicht meer op hem leek dan me lief was.

In de gesprekken met mijn psychotherapeut kwam natuurlijk ook de oorlog aan de orde, en gaandeweg groeide het besef dat ik meer over mijn eigen achtergronden, over mijn familie, te weten wilde komen. Mijn Joodse achtergrond, die me nooit zo erg had geboeid, werd steeds belangrijker. In die tijd leefden mijn ouders nog, maar ik kon absoluut niet bij hen aankomen met mijn vragen, dat besepte ik wel. Dat was te pijnlijk.

Ik geloof dat Ischa Meijer degene was die het bewustzijn van mijn Joodse achtergrond echt heeft getriggerd. Ik luisterde naar zijn radio-interviews, nam ze op, en woonde een aantal ervan ook bij, in het Amsterdamse café Eik en Linde en later aan het Rembrandtplein. En ik las zijn boeken. Zijn humor en de manier waarop hij naar de Joodse ervaring keek vond ik zeer inspirerend.

Op een gegeven moment besloot ik deel te nemen aan een meerdaagse bijeenkomst rond het thema hoe de Tweede Wereldoorlog doorwerkt in het leven van de Joodse naoorlogse generatie. Ook dat droeg bij aan het bewustwordingsproces omtrent mijn Joodse achtergrond en van wat mijn ouders en de rest van mijn familie gedurende de Tweede Wereldoorlog was overkomen.

Rond diezelfde tijd werd mijn moeder gevraagd haar onderduikervaringen op te schrijven voor het boek *Winterswijk in de Tweede Wereldoorlog* (1985). In dat verhaal schrijft ze veel dingen waar ze het met ons thuis nooit over heeft gehad. Allerlei details over hun vlucht uit Winterswijk en over hun onderduikperiode. Bijvoorbeeld

dat ze in die tijd zwanger raakte en het kind kort na de geboorte verloor. Dat was allemaal nieuw voor mijn zussen en mij.

Eind jaren tachtig kwamen mijn ouders in een bejaardentehuis terecht en moesten mijn zussen en ik hun huis uitruimen. Toen kwamen natuurlijk de fotoboeken en allerlei andere zaken tevoorschijn. Mijn zussen waren daar niet zo in geïnteresseerd, maar ik wel.

Eerst waren er alleen de fotoboeken en wat informatie over de afkomst van mijn opa en oma. Een jaar of acht, negen geleden vertelde mijn zus Tilleke me op een dag dat ze in een kast nog een heleboel materiaal van vroeger had gevonden. Daartoe behoorde een schriftje dat een deel van het dagboek van onze tante Thea Windmuller bleek te zijn. Ik sloeg het op een willekeurige pagina open en las. Al snel liepen de koude rillingen over mijn rug.

Vrijdag 10 juli 1942

O, wat voel ik me doodongelukkig. Ik heb Wolfgang dinsdag al geschreven en heb nog geen antwoord terug. Het is nu vrijdag. Wat zou er toch zijn?

Het is zo'n vreselijke tijd. Na acht uur mogen we de straat niet meer op. Soms ga ik er om zeven uur nog even uit. Ik voel me een gevangene en ga vroeg naar bed. Daar lig ik nog het rustigst en heb dan zo mijn eigen gedachten. Goddank slaap ik goed.

Bij Joden mogen geen boodschappen meer bezorgd worden. Als ik de bakker zie aankomen, ga ik gauw naar buiten om wat ik nodig heb aan de kar te kopen. Verder mogen wij niet meer bij christenen thuis komen. Ze maken ons leven onmogelijk. We mogen ook haast geen gas en elektriciteit gebruiken.

Maar over het allerergste heb ik nog niet geschreven. Er wordt verteld dat alle Duitse Joden naar Silezië moeten en dat er in de nacht van 14 op 15 juli een paar duizend uit Amsterdam moeten vertrekken. Op het ogenblik is er een keuring voor de vluchtelingenkampen. Een heleboel mannen van hier zijn goedgekeurd. Die moeten allemaal weg, naar een werkkamp in Drenthe. O G'd als dat eens waar is. Ik maak me bang voor

Wolfgang. Als hij maar niet weg moet. Wat moet ik doen? Met hem meegaan en trouwen of hier blijven? Ik weet het niet. Was ik maar nooit naar Zutphen gegaan, dan zat ik nu fijn bij mijn schat. Ja, alles is nu even hopeloos, radeloos en reddeloos.

Ik had papa geschreven dat hij om een verhuisvergunning moest vragen en ja hoor, nu heeft mijnheer eindelijk de moeite gedaan en heeft voor mij een reisvergunning aangevraagd. Och, ik heb zo weinig hoop dat er iets van komt. Maar gelukkig is er één fijn ding: dat ik van 2 tot 8 augustus naar huis ga. Als er dan maar niet weer iets tussen komt. Elke dag gebeurt er tegenwoordig iets naars.

Soms denk ik: zou Wolfgang nog wel om me geven? Ik heb het gevoel dat hij dat niet meer doet. Ik weet niet waarom. O, als hij het eens zou uitmaken.

Och, hoe kan ik zo iets schrijven? Zijn brieven zijn altijd hartelijk en hij heeft me pas nog kopjes gestuurd. 's Avonds, als ik in bed lig, neem ik zijn foto en zoen die dan maar. Ik kan zo naar hem verlangen en dan schrijft hij deze week niet op tijd! Hij schrijft eigenlijk nooit dat hij echt naar mij verlangt, maar het kan ook zijn dat hij het mij niet moeilijker wil maken dan het al is. Ik was pas ongesteld. Toen was het helemaal hopeloos. Dan voel je je al down van jezelf en dan komt dit alles er nog bij.

Wie had ooit kunnen denken dat het voor ons zo'n toestand zou worden, met geen enkele hoop meer. Overdag heb ik gelukkig mijn werk en genoeg afleiding, maar het wordt elke dag moeilijker om altijd maar aan alles te moeten denken. O, schat was ik maar weer bij je. Ik ben zo vreselijk ongerust. Als er maar niets is.

Het giet op het ogenblik. Alles moet verregenen, dan krijgen de moffen tenminste ook niets te eten. Trouwens, ik ben banger voor de nsb, want als zij je aanbrenge... die zijn tot alles in staat. Hoe zou het trouwens met Georg zijn? Wat zal die het vreselijk hebben!

Met de oorlog gaat het slecht. De moffen winnen almaar. We moeten ons maar zo goed mogelijk in alles schikken, want als je

jezelf gek maakt... Het helpt allemaal niets en ik zeg altijd maar: ze kunnen je hoogstens kapotschieten en dan is alles voorbij. Maar ik ben jong en er ligt een heel leven voor me. Wat zonde, dat je leven zo voorbij moet gaan en dan nog in je mooiste leeftijd. Wat hebben wij toch op ons geweten dat we dit allemaal moeten doorstaan en zien te overleven? Wat als ik naar Polen moet? Ga ik dan de dood tegemoet? Schieten ze ons allemaal kapot daar?

Kom, ik zal maar weer eens naar beneden gaan.

Thea Windmuller.

Het is moeilijk om te beschrijven wat er door me heen ging toen ik dit las. Gezien alles wat ik wist over de Tweede Wereldoorlog en de Jodenvervolgning kon het niet als een verrassing komen. Toch raakte ik in ademnood bij het lezen van Thea's woorden.

Later kwamen er nog veel meer documenten boven water, waaronder maar liefst vier dagboekschriftjes en een heleboel brieven. Stapje voor stapje ontdekte ik welke personen in de dagboeken en brieven bij welke foto's in de albums hoorden. En maakte ik – in flarden en verre van volledig – kennis met het verhaal van Thea en de rest van mijn familie.

Ik vind dat verhaal te belangrijk om het voor mezelf te houden. Vandaar dit boek, waarvan de rode draad wordt gevormd door Thea's dagboek, aangevuld met informatie die het in een historische en lokale context plaatst. Thea's verhaal is dat van een jong meisje – we maken haar mee van haar zeventiende tot haar tweeëntwintigste – dat deel uitmaakt van een levendige Joodse gemeenschap, direct aan de grens met Duitsland.

In die gemeenschap leven eind jaren dertig, begin jaren veertig Nederlandse en Duitse Joden zij aan zij. De liefde tussen de Nederlandse Thea en de Duitse Wolfgang is er de belichaming van.

De Joodse gemeenschap van hedendaags Winterswijk is nog maar een flauwe afspiegeling van wat ze vroeger was, maar de sporen ervan zijn niet uitgewist. Er zijn genoeg plekken in Winterswijk die aan de vroegere Joodse aanwezigheid herinneren. Dit boek wil eraan bijdragen de herinnering aan die aanwezigheid levend te houden. Via het verhaal van Thea, Wolfgang, hun familie en vrienden, en hun geschiedenis, die ook mijn geschiedenis is.